

ЗА ДВАТА ПРЕПИСА НА ЖИТИЕТО НА СРЪБСКИЯ ПАТРИАРХ ЕФРЕМ

Венелин ГРУДКОВ (Велико Търново)

Предлаганата работа има за цел да представи личността и делото на сръбския патриарх Ефрем през призмата на текстологичен анализ на известните ни преписи на житието му.

Изборът на темата се предопределя от незаслуженото пренебрегване на фигурата на Ефрем от медиевистичната наука, въпреки че според изворите той е българин по род и играе важна роля в историята на балканските православни народи през втората половина на XIV в.¹ Дори и най-беглото представяне на основните моменти от живота му (доколкото това е възможно) доказва, че той извървява модела, по който се вписват в културно-политическата ни история личности като Евтимий Търновски, митрополит Киприан, Григорий Цамблак и отчасти Исай Серски и Никодим Тисмански². Това вече е основателна причина да се правят опити да се актуализира от съвременно гледище фигурата на сръбския патриарх Ефрем³, а на тази и подобните ѝ разработки се гледа като на първи стъпки към създаването на цялостно изследване, проследяващо духовните тежнения с етнополитически знак от последната четвърт на XIV в.

Известните ни преписи на Житието на сръбския патриарх Ефрем с някои смислово-семантични различия, се градят върху една обща агиографска фабула, структурирана от два типа единици. Първите имат историко-документална стойност, а вторите – представляват типични топове. За целите на изложението е необходимо да припомним първите.

Агиографските вести ни позволяват абсолютно точно да определим датата на раждането на Ефрем – 1311–1312 г. Когато достига 23-годишна възраст, влиза в конфликт със „съродниците“ си във връзка с пътя, който трябва да избере. След трансцендентна намеса, имаща функция на парадигма, по която се развива животът на Ефрем, той тайно избягва, „намира някакъв старец, живеещ в пустинята, по име Василий, който ... го облича в свят ангелски образ“. Днес трудно можем да посо-

чим къде точно се е намирало първото убежище на Ефрем, но безспорно то е било недалеч от родното му място⁴, защото скоро бил открит от родителите си. Ситуацията принуждава бъдещия сръбски патриарх отново да бяга от „света“, но този път към Атон⁵. Там става хилендарски монах, като същевременно обикаля повечето манастири – „Св. Георги Зограф“, скита „Преображение Христово“ и др. Като съдим от други подобни примери не само от тази епоха такъв тип подвижничество е бил обичайната практика за пребиваването в монашеската република^{6, 7}.

Когато турците нападат Света гора, Ефрем, „вече старец“, защото около него има ученици, отново е принуден да бяга. Новото му убежище е на остров по поречието на река Марица в територията на днешния град Пловдив, евентуално в северната част, в близост до манастир, чийто наставник за известно време е и Ефрем (?).

Около 1346/7 г. Ефрем и придружаващите го монаси напускат България⁸ и отиват в Сърбия. Бъдещият патриарх води аскетичен живот в околностите на Дечанския манастир. Изворите говорят за негови контакти с видни сръбски анахорети от тази епоха (Яков, Аврам, Спиридон), дори разказват за връзките му с тогавашния патриарх Сава (1354–1375)⁹.

Ефрем е избран за сръбски патриарх на 3.X.1375 г. на свикания от княз Лазар и Георги Балшич църковен събор в Печ¹⁰.

Закономерно възниква въпросът как личността на живеещия в „пустинята“ Ефрем, т. е. далеч от основните центрове на сръбския религиозен и светски живот (а и игуменството му на манастир около Пловдив и вестите за връзките му с патриарх Сава IV са твърде съмнителни) става актуална в конкретния исторически контекст. Отговорът стои зад пластове на времето и не е лесно да бъде намерен, тъй като липсват документи с еднозначна информация. Тук се излага само едно от възможните логически решения, което има две страни. Първата се корени в облик на водената от Стефан Урош IV Душан (1331–1355) политика, а втората – в общото „атонско минало“ на определен кръг дейци, върху които пада тежестта да отстояват балканските православни традиции във времето на турските нашествия.

Враждебната военна политика на Стефан Душан по отношение на Византия, както и незачитането му на юрисдикцията на Цариградската патриаршия¹¹, водят до отлъчването му от патриарх Калист Константинополски (1350–1353, 1355–1364)¹². Схизмата продължава повече от две десетилетия, до времето когато княз Лазар, вероятно изпитал негативните последици от ситуацията, изпраща в Цариград бившия хилендарски монах Исай Серски, за да разреши казуса. С него тръгват Теофан, който е бивш светогорски прот и Никодим Тисмански, също пребивавал в Атон¹³. Срещата им с патриарх Филотей Кокин (1353–1354, 1364–1376), също светогорски монах от средата на XIV в., дава положителни резул-

тати. Явно Цариградската патриаршия поставя някои условия (не е изключено тук за първи път да се е дискутирало името на Ефрем за сръбски патриарх) и затова заедно с Исай, Никодим и Теофан в Сърбия идват „за по-пълно известяване двама избрани човечи измежду свещеноиноците, кир Матей и кир Мойсей, които пристигнаха в Призрен от името на патриарха“¹⁴.

Можем да допуснем, че Ефрем, пребивавайки в Света гора, е имал определени контакти (тесни?) и с Филотей Кокин, и с монаха Исай. По този начин той се превръща в приемливата фигура и за Цариград, и за Сърбия, а поставянето му начело на Печката патриаршия изглежда закономерно.

След пет години патриаршестване Ефрем се обръща към „своите духовни чедѐа“ с молба да бъде освободен, изтъквайки своята старост и привързаността си към аскетичния живот. Отново заминава в „манастира на цар Стефан „Св. Архангели“ и там безмълства девет години“ (1380–1389).

Неочакваната смърт на патриарх Спиридон, както и последиците от Косовската битка (15 юни 1389), не позволяват да се свика събор за избор на нов патриарх. Историческата ситуация извежда на преден план отново фигурата на Ефрем¹⁵, който не успява да пренебрегне „молбата на своите чедѐа и църковното неустроение“ и за втори път оглавява сръбската църква¹⁶.

Дори и схематичното изброяване на отделни моменти от живота на Ефрем доказва, че той е една от проминентните личности в борбата за балканска консолидация през последните десетилетия на XIV в.

Първият житиен текст, посветен на сръбския патриарх Ефрем, е издаден през 1884 г. от Ст. Новакович¹⁷. Изследователят го отнася към XVI в. и го характеризира като препис „или приѐвод пола српски, поларуско-словенски скорашњѐга времена, с неким траговима српско-словенского оригинала“¹⁸.

През 1967 г. Дж. Трифунович публикува по-ранен житиен текст за Ефрем, съдържащ се в Празничен миней от XV в.¹⁹. Ръкописът позволява да се посочи и съставителят на пролога – епископ Марко Печки, ученик и последовател на третия сръбски патриарх Ефрем в продължение на 23 години. Днес науката знае твърде малко за този безспорно талантлив средновековен писател²⁰, който в книжовната си дейност строго се придържа към търновско-атонските традиции. Достатъчно е да припомним високия авторитет, който има Григорий Цамблак в Сърбия на границата между XIV и XV в. Според нас издаденият от Трифунович препис стои най-близо до оригинала, чието създаване се свързва с датата 15 юни 1401–1402 г. (Ефрем умира в нощта на 14 срещу 15 юни 1400 г.) и представлява негов точен вариант, още повече като имаме предвид, че

между двата паметника стои време, обхващащо не повече от няколко десетилетия.

При сравняването на двата известни преписа на Житието на сръбския патриарх Ефрем се потвърждава популярното становище, че вероятността един текст да бъде предаден непроменен във времето зависи от наличието или отсъствието на авторска традиция²¹.

Кои са основните смислово-семантични различия между двата преписа?

1. В ранния препис като основна причина, принудила Ефрем да напусне родния си дом, се сочи желанието на „съродниците му“ да го насочат към светския живот – *хотехоу его къ мир'скому житию припрши*. Срещу тази информация в късния препис стои вестта – *и хотѣвши га враку сочѣтати*. От приведените цитати е ясно, че общият житиен мотив за скъсването на героя със света след възникнал конфликт между две нравствени системи в конкретния случай има две решения.

2. В преписа от XV в. четем, че първият духовен наставник на Ефрем живеел в пустинята (старца же *некоего вѣрѣтъ въ поустини живоуща имениемъ Басиліа*). Във втория препис вестта се конкретизира със съобщението, че старецът Василий пребивавал и в пещера (и с нимъ *прѣвистѣ въ постѣ и молитва въ единой пещтери*).

3. Преписът от XV в. съобщава, че след като Ефрем напуска Света гора, отшелничества *влизъ филипоп(о)ва гр(а)да къ нѣкыи ивров'скыи островъ*. Срещу „Филипопол“ в късния препис стои недиференцируемият топоним „Псипос“ (в минимален контекст – *влизъ Псипова града, ꙗ нѣкыи Ивровски остров исели се*), разбираан от някои изследователи като град на остров Имврос. Трябва да подчертаем, че на този егейски остров няма засвидетелствано селище с подобно име²². Разминаването вероятно се дължи на неосведомеността на книжовника, осъществил втория препис, по административно-политически въпроси от втората половина на XIV и началото на XV в.

4. За отбелязване на времето между успението на Ефрем и трансцендентната му поява първият препис използва формулата „след като измина известно време“ (по *неколко вѣкм/ѣ/ни прѣкминутию*), докато във втория тя е заменена със съобщението „на седмата година след представянето ... на блажения (Седмо лето после преставления...)“. Разбира се, в семантиката на числото седем не трябва да търсим конкретни измерения.

5. В преписа от XV в. се сочи, че след успението на Ефрем честното му тяло е положено в гроба чрез традиционните църковни обреди – *По вл/а/жанаго оупѣнїи положенїи въ гробѣ ч/в/стнаго тѣлѣсе его*. Следващите препис обаче дава вести за украсата на самия саркофаг – *и украсише раку его многоцѣнниемъ каменомъ, различниими шарамїи и закѣсомъ златинъ*

Необходимо е да повторим, че тялото на Ефрем е погребано в патриаршеската църква „Св. Димитър“ в Печ и един от съхраняваните там саркофази по традиция се свързва с гроба на Ефрем²³. Следователно преписът от XVI в. отразява крайния облик на една от основните реалии, свързани с култа към Ефрем. От тази гледна точка „мълчанието“ на Марко Печки по този пункт (а и на ранния препис) са разбираеми.

6. Преписът от XVI в. игнорира личността на автора. В първия препис стои езикова структура, граматически организирана чрез „аз-изказ“ – *якоже азъ свѣдѣхъ Марко еп/и/ск/о/пъ извѣстнѣкъ въкъмъ*, докато за следващия във времето препис тя е вече нефункционална.

Ако извадим от текстовете на анализирания преписи езиковите фрагменти, бележещи различията между тях, то те образуват две групи, чиито общ знаменател безспорно е преходът от топика с абстрактно съдържание към топика с конкретен знак. Т.е. те илюстрират бавния, но необратим процес на постепенното затихване на конкретната авторска традиция, която, както подчертахме по-горе, има търновско-атонски произход. Ясно е, че турските нашествия ограничават възможността ѝ да се мултиплицира, а през втората половина на XVI в. тя вече не е продуктивна.

Въпреки регистрираните различия между двата преписа на Житието на сръбския патриарх Ефрем пред нас не стоят две редакции на един паметник. По-скоро, като имаме предвид конкретната историческа ситуация, в която попадат балканските православни народи от началото на XV в. нататък и влиянието ѝ върху културата, става въпрос за закономерното функциониране на един текст във времето.

БЕЛЕЖКИ

¹ На този етап можем да посочим две по-цялостни изследвания, посветени на живота и делото на сръбския патриарх Ефрем:

Пурковић, М. Српски патријарси среднега века. Диселдорф, 1976, 101—115, 123—126.

Павлов, Пл., В. Грудков. Призвани да просият. Велико Търново, 1999, 55—103.

² За връзките между Исая Серски и Никодим Тисмански в: Павлов, Пл., В. Грудков. Цит. съч., 48.

³ Последното изследване в тази насока е на: Павлов, Пл., В. Грудков. Цит. съч., 55—103.

⁴ Можем да допуснем, че Ефрем е роден в Търново или околностите на втората българска столица, защото от житието му научаваме, че произхожда от *штъ власти ц/а/р/ъ/ства вьлгар'скаго штъ страни тьрскыне*.

⁵ Вероятно това решение е взето и под влияние на стареца Василий.

⁶ Напр. аналогична е картината и в Житието на Исая Серски. – Павлов, Пл., В. Грудков. Цит. съч., 37—44.

⁷ Когато е в Света гора, Ефрем си остава хилендарски монах, което има определено, но не решаващо значение за бъдещата му патриаршеска кариера.

⁸ За евентуалните причини, принудили Ефрем да напусне България: Павлов, Пл., В. Грудков. Цит. съч., 61—63.

⁹ От житийния текст научаваме, че след като Ефрем пострадал от разбойници, патриарх Сава IV му построил „килия в местността Ждрело, в каменна пещера близо до средна гора“.

¹⁰ Напр. Пурковић, М. Цит. съч., 101—103 и пос. там литература.

¹¹ Павлов, Пл., В. Грудков. Цит. съч., 96 и сл.

¹² За патриарх Калист: Пак там, 102, бел. 11.

¹³ Повече информация за тази мисия черпим от Житието на Исая Серски. — В: Павлов, Пл., В. Грудков. Цит. съч., 48—49.

¹⁴ Пак там, 98.

¹⁵ За евентуалните политически причини за второто патриаршество на Ефрем: Пак там, 65—66.

¹⁶ Пак там, 65.

¹⁷ Novaković, St. Život srpskoga patrijarha Jefrema. — U: Starine, knjiga XVI. Zagreb, 1884, 35—40.

¹⁸ Пак там, 35.

¹⁹ Трифунувић, Ђ. Житие св. патријарха Јефрема од епископа Марка. — В: Анали филолошког факултета, 7, Београд, 1967, 67—74.

²⁰ За евентуалния обем на литературното дело на Марко Печки: Пак там, 67—68.

²¹ Пикио, Р. Православното славянство и старобългарската културна традиция. София, 1993, 197.

²² Павлов, Пл., В. Грудков. Цит. съч., 94, бел. 5.

²³ Пак там, 66.